

TIPĂRITURI BĂLGRĂDENE DIN SECOLUL AL XVII-LEA ÎN BIBLIOTECA ACADEMIEI DE ȘTIINȚE A UNGARIEI (BUDAPESTA)

Florin BOGDAN*

Seventeenth Century Bălgrad Prints in the Library of the Hungarian Academy of Sciences (Budapest)

Abstract. *In the collections of the Library of the Hungarian Academy of Sciences in Budapest, there are a number of old Romanian books printed in different centres: Alba Iulia, Blaj, Sibiu, Cluj, Buda, Vienna, Frankfurt, Leipzig and Hamburg. Among these, four volumes published in the seventeenth century have been identified, all printed in Bălgrad (Alba Iulia). We have in mind titles such as the Noul Testament (1648), Psaltirea (1651) and the Molitvenic (Molităvnic) (Euchologion) (1689), printed in the workshop sponsored by the princes of Transylvania (typis principis) and the workshop sponsored by the Orthodox Metropolitanate. The consulted works are also notable for the presence of handwritten notes written by former owners, which provide historical, economic and cultural information.*

Keywords: *Alba Iulia, princely printing house, old books, notes, library.*

Cuvinte-cheie: *Alba Iulia, tipografia princiară, carte veche, însemnări, bibliotecă.*

Alba Iulia a fost unul dintre cele mai importante centre tipografice din spațiul românesc încă de la introducerea tiparului în acest areal geografic, aici funcționând a șasea officină din actualul spațiu al României (a cincea din Transilvania), după Târgoviște, Sibiu, Brașov, Cluj și Oradea. Apogeul activității tipografice din capitala Principatului Transilvaniei a fost atins în secolul al XVII-lea, când tiparul a fost sprijinit, inițial, de principii reformați – în special Gabriel Bethlen, Gheorghe Rákóczi I și Gheorghe Rákóczi al II-lea – și, ulterior, de Mitropolia Ortodoxă.

Din punct de vedere istoriografic, centrul tipografic de la Alba Iulia a beneficiat de o atenție binemeritată, existând o serie de monografii care analizează activitatea de tipărire a cărților în secolele XVI-XVII¹, dar și articole de popularizare² sau cataloage de expoziții³. Cu toate acestea, cercetarea unor colecții inedite de carte veche poate aduce noi informații referitoare la

* Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, România; e-mail: bogdan_florin_reghin@yahoo.com.

¹ Vezi Mârza 1998, Pavel 2021.

² Mârza 2018, p. 122-125.

³ Bogdan 2017.

circulația cărților care au fost tipărite la Alba Iulia în secolele al XVI-lea și al XVII-lea⁴.

Un astfel de caz este și cel al Bibliotecii Academiei de Științe a Ungariei, din Budapesta, unde au fost identificate patru tipărituri românești vechi, din secolul al XVII-lea, toate apărute la Alba Iulia, în tipografia princiară și în cea a Mitropoliei Ortodoxe. Este vorba despre *Noul Testament* (1648) – două exemplare –, *Psaltirea* (1651) și *Molităvnic* (1689). În continuare vor fi prezentate cele patru cărți identificate⁵.

Cea mai veche tipăritură este *Noul Testament* (Bălgrad, 1648)⁶, primul dintre cele două exemplare studiate fiind unul deosebit de interesant⁷. Volumul păstrează [6] f. + f. 1-2, 5-97, 99-101, 102-150, 152-158, 159-170, 172-324, cu numeroase erori de numerotare a paginilor: f. 30 este numerotată 25, f. 92 este numerotată 93 și apoi continuă, f. 94 este numerotată 95, f. 97 este de două ori (aceeași filă și text), f. 102 este de două ori (aceeași filă și text), f. 163 este numerotată 165. Din păcate, legătura originală nu mai există, astăzi volumul fiind păstrat într-o mapă de protecție. Starea generală de conservare este mediocră, fiind vizibile urme de uzură, numeroase deteriorări, urme ale unui atac xilofag, completări cu benzi de hârtie, file desprinse, pete de umezeală și pete de ceară. Pe filele cărții se păstrează numeroase adnotări, fie sub forma unor însemne de proprietate, fie note manuscrise care atestă achiziția și circulația volumului. Din seria însemnelor de proprietate amintim ștampilele de posesori, instituții publice, din Ungaria: „Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára” (f. [1]^v, 24^r, 36^v, 70^r, 131^r, 193^r), „Országos Széchényi Könyvtár Atengedett följepéldány” (f. [1]^v), „A M[agyar] N[emzeti] Múzeum Könyvtára” (f. [1]^v), „Dr. Teodoreszku Gyula és néje Horváth Aranka Könyvtára” (f. [1]^v). În categoria însemnărilor, foarte interesante sunt următoarele texte: „Demetrius Bud mp. Administrator Localis Parochiae Középvillasiensis [?] anno Domini 1846” (f. [1]^r), „Izvolenie otța i sovirşenie svetago Dha, amin. Eu, Florița, și cu domnul meu Vasilie, și cu frate-său cu Ionuțu, în nedejde [lui] Dumnezău și indurate, deci am cumpăratu aceasta sfântă carte dreptu 8 florinți și am dat-oo pomană aceasta carte, anume Tistamentu Noou, ce se chem lege noao creştinească, și am dat-oo în beserecă

⁴ La Alba Iulia există și un al treilea episod al activității tipografice, în secolul al XVIII-lea, sub patronajul episcopului romano-catolic Ignác Batthyány; vezi Biro 2017; Biro 2019 și Biro 2020.

⁵ Cercetarea efectuată la Biblioteca Academiei de Științe a Ungariei a vizat toate exemplarele de carte românească veche disponibile spre cercetare. Pentru tipăriturile din secolul al XIX-lea, vezi Bogdan 2023.

⁶ BRV I, nr. 54, p. 165-170; Veress 1931, p. 80; RMK II, nr. 684; RMNy III, nr. 2210; Răpă-Buicliu 2000, p. 167-173; BRVAC, p. 73-74; *Noul Testament* 1988.

⁷ Cota RM II. F. 569/a.

pamană [sic!], unde este hramul Prepodobnei Paraschiva, în Vișeu-de-mijloc, ca să le fie pomană în veci, și lor și părinților și strămoșilor și a totu rodul lor, feciorilor, anume Ionașco, Andrei. Iară cine o va lua din sfânta beserecă fără blagoslovenie sau va purta-o cum nu se cade sau va fura-o, să hie triclet și procler de 318 de oteți ce au făcut savorul în Nechea, și să aibă judecata înaintea feței lui Hristos. Vleato 7165, în zilele lui Racoți Gheorghie, 1655, în luna lui ghenar, în 5 dñia. Pis Ioan diiac ot Sredekei Vișu, amin (f. 6^r-12^r)⁸”, „† [...] Lupul [...] Dumitru cu gazda sa Pălăghie o au tocmit această sfântă carte să le hie pomană în [...] 1730 dechemvrie 28 dnă ot [...] popa [...] ot [...] Vișeu. [...] 1733 Popa A[...] o au tocmit să hie pomană și lui” (f. 15^r-19^v), „Stilo nostro 15 Augusti Anno 1829 [...] per Diaecesanum Alexium [...] Munkaciensem sum ordinatus Stephanus Simon [...] filius Stephani Simon Parochi Közep Vijneciensis [?]” (f. 40^v), „Scris-am eu Popa Lupul Iosif [?] că această sfântă carte a fost cumpărată de [...] anume flori[...] nime să nu o poată vinde [...] su[...] blăstămul beserecii și a 300 și 18 de părinți svinți ce au fost la Nechiia” (f. 179^v-187^r), „Sub Stephano Simon Parocho Locali Ecclesia Parochialis Közep Vi[...] curis precise [...] 1829 in perpetuam memoria” (f. 201^v). Conform însemnărilor, volumul s-a păstrat în Maramureș – încă din secolul al XVII-lea⁹, fiind cumpărat la puțin timp după tipărire pentru biserica din Vișeu de Mijloc –, de unde a ajuns, la începutul secolului al XX-lea, la Budapesta în colecția lui Iuliu Teodorescu. Catalogul acestei celebre colecții de carte veche menționează două exemplare, unul îmbrăcat în piele și unul în legătură modernă¹⁰, fără a oferi și alte detalii¹¹. Celebra colecție a fost donată Muzeului Național Maghiar, ceea ce explică prezența ștampilei acestei instituții pe filele cărții, volumul fiind preluat mai târziu de Biblioteca Națională Széchényi și redistribuit către Biblioteca Academiei de Științe a Ungariei, unde se păstrează și astăzi¹².

Cel de-al doilea exemplar¹³ al *Noului Testament* (Bălgrad, 1648) este unul incomplet, cu [4] f. + f. 1-320, lipsind f. [1] și [6], iar f. 321-330 se păstrează sub formă manuscrisă; conține câteva erori de numerotare: f. 30 este numerotată 25, f. 92 este numerotată 93, f. 94 este numerotată 95. Volumul beneficiază de o legătură de factură modernă, realizată din carton îmbrăcat în hârtie, cotorul și colțurile copertilor fiind din piele; pe cotor sunt 3 registre decorative cu ornamente florale aurite, care încadrează o etichetă cu textul

⁸ Vezi Dumitran 2010, p. 290-291; Bîrlea 1909, p. 210.

⁹ Dumitran 2010, p. 290.

¹⁰ Akantisz 1922, p. 35, nr. 684.

¹¹ Exemplarul nu apare menționat nici în cea mai recentă lucrare dedicată colecției Teodorescu, păstrată în mai multe instituții din Ungaria. Vezi și Varga 2020.

¹² Dumitran 2010, p. 291.

¹³ Cota RM II. F. 569/b.

„Testamentul Nou tipăritu sub Georgiu Rakoczy la anulu 1648”. Starea generală de conservare este bună, sunt vizibile urme de uzură, urme minore ale unui atac xilofag, pete de umezeală, pete de ceară, completări cu benzi de hârtie. Tranșa cărții este colorată în roșu. Însemnele de proprietate și notele manuscrise sunt prezente și pe acest exemplar, astfel regăsim ștampila actualului posesor: „Magy. Tud. Akadémia Könyvtára” (foaia de garda 2^r, f. 320^v); se păstrează și o serie de etichete, indicând cotele purtate de carte de-a lungul vremii: „Theol. Qu. 19” (coperta 1 și forțaț 1), „RM. II. F 569/b” (forțaț 1), „Szk II 684” (forțaț 1), „RMNy 2210” (forțaț 1) sau „377/908” (foaia de garda 2^r). Însemnările păstrate oferă și ele informații suplimentare cu privire la circulația cărții: „Scris-am eu Ivuța [?] Ioan [...] învățătoriu în [...] în 30 iunie [1]822” (f. [4]^v), „Această carte anu[me] Testament iaste a sfintei biserici [...] la care n-are nimenea nici o [...] ce să fie afurisit de 318 de părinți sfinți” (f. 1^r-3^v), „Această sfântă și dumnezeiască carte a Noului Testament precum să veade la fr. [?] 118.119 [...] pînnăla [sic!] 123 la Ev[anghel]ia lui Ioan supt al 9lea 10lea 11lea capete mărturie chiar [...] cu suptscrierea numelui său scrisă în limba ungurească prin notariul Kesengy [?] [...] Gavril Horvat [...] de la 1807. 23 zile a lui noemvrie iaste a mea și a următorilor, pruncilor și semințiilor mele, anume Simeon Opruț învățătoriu în Ke[...] 23. 9brie [1]807” (f. 4^r-10^r), „Cu timpul insa dupa ce numitulu invetiatoriu repausa in Domnului, aciasta s. carte S. Scriptura a N. Testamentu deveni in posedere fiului seu, care pe la anulu 1840 se vede la luna lui Aug[ust] catra [...] carti acestei SS a cumpera de la invetiatoriu de Sepreusiu¹⁴ Ioanne Suciū – La anulu de la nascere Domnului Isusu Mantuitoriuului lumei 1857 in luna a 2a anului bisericescu dia Martiriului S. Aretha./: de la facere lumei dupa Eusebiu anulu 7057 Oct. 24/5 astu din urma posesoriu dona in [...] acesta S. Carte acesta donatiune din insasi libera voie cu subscriere numelui inserinduo fiului lui Petru Suciū theologu fiindu” (f. 11^r-18^v), „Joanne Szutsu invatiatoriu” (f. 19^r), „Suvenire: 1857 Oct. 24/5 Petru Suciū” (f. 20^r), „Scris-am eu Teodoru Vecii [?] fiind [...] în luna lui martie în 5 zile” (f. 40^v), „A folyo 1807 Esztendőben 9tus [november] Holdnapnak 23tia in Kibesdi[?] Parochus Popá Gyorgie által [...] ajándékoztam Opre Simeon Tanito Mester Ujj Testamentomi Könyvet [...] ajándékozta jelenlétembe Sign[um] Kibesd anno et die ut supra Horváth Gabor m[anu] pr[opria]”¹⁵ (f. 118^v-123^r), „Gheorghie Popovici [...]” (f. 122^r), „Scris-am eu Vasilie Protopopul din Lunca [...]” (f. 313^r), „Suciū mp.

¹⁴ Probabil Șepreus, jud. Arad.

¹⁵ „În 23 noiembrie 1807 Popa Gheorghie paroh din Chibed [?] (posibil Chibed, jud. Mureș) a dăruit acest Nou Testament lui Opre Simeon dascal [...] L-a dăruit în prezenta mea in Kibesd [Chibed, jud. Mureș?] data de mai sus Horváth Gabor mp.”. Traducerea textului a fost realizată de către doamna Gordán Edina, căreia îi mulțumesc pe această cale.

theolog aug. 9a [1]855” (f. 320^v), „Această carte anume Noul Testament iaste a lui Suciú Ioanu în anul 1840” (f. 326^r). Conform însemnărilor, volumul a circulat în zona Aradului, posibil și în zona Mureșului (!), fiind trecut – la un moment dat – din generație în generație, în cadrul unei familii de învățători și, probabil, preoți.

Cel de-al doilea titlu cercetat a fost *Psaltirea*, tipărită la Alba Iulia în anul 1651¹⁶, sub patronajul principelui Gheorghe Rákóczi al II-lea. Exemplarul¹⁷ este unul incomplet, care mai păstrează f. 57-252, 254-255, 282-283 + [2] f. manuscrise¹⁸. Din păcate, legătura s-a pierdut în timp, volumul aflându-se, la ora actuală, într-o mapă de protecție. Starea generală de conservare este mediocră, fiind vizibile urme de uzură, file franjurate, file desprinse, pete de umezeală, pete de ceară, urme ale unui atac xilofag. Pe filele cărți se păstrează o notă manuscrisă: „1870 anu” (f. 114^v), fără relevanță documentară. Ștampilele existente atestă, ca deținător, două instituții maghiare: „Országos Széchényi Könyvtár Atengedett fölöspéldány” (interiorul mapei de protecție), „Magyar Tudományós Akadémia Könyvtára” (f. 163^r, 209^v). De asemenea, regăsim și cotele – atât cea actuală, cât și altele mai vechi – la care a fost identificat volumul în Biblioteca Națională a Ungariei, respectiv cota actuală, de la Biblioteca Academiei de Științe a Ungariei: „RM II. 558” (interiorul mapei de protecție), „RMK II. 752” (interiorul mapei de protecție), „RK 112/1960” (interiorul mapei de protecție).

Cel de-al treilea titlu consultat, ultimul din punct de vedere cronologic, este *Molităvnicul*, imprimat în anul 1689¹⁹, în tipografia Mitropoliei Ortodoxe de la Alba Iulia. Volumul, aflat la Biblioteca Academiei de Științe a Ungariei²⁰, conține [5] f. + f. 1-3, 10-130, 132-196, 198-199, lipsind restul filelor. Legătura este confecționată din tăblii de lemn îmbrăcate în piele, fiind prevăzută cu încuietori metalice. Coperta 1 este decorată prin intermediul unor chenare din linii, completate de ornamente florale, iar coperta 2 este decorată printr-o serie de benzi verticale cu ornamente florale. Volumul se află într-o stare de conservare bună, fiind supus unor operațiuni de restaurare în anul 1973, realizate de către restauratorul Sasvári Dezső. Cartea este importantă și din punct de vedere documentar, pe filele ei păstrându-se numeroase note manuscrise și însemne de proprietate. Din categoria

¹⁶ BRV I, nr. 60, p. 184-190; Veress 1931, p. 81-82; Răpă-Buicliu 2000, p. 174; BRVAC, p. 96-97; RMK II, nr. 752; RMNy III, nr. 2365; *Psaltirea* 2001.

¹⁷ Cota RM II. 558.

¹⁸ Cele două file manuscrise conțin textul intitulat „Ertăciuni la coconi mici morți”.

¹⁹ BRV I, nr. 87, p. 291-296; Veress 1931, p. 130; Poenaru 1973, p. 170-171; Răpă-Buicliu 2000, p. 205-206; RMK II, nr. 1644; *Molităvnic* 2009.

²⁰ Cota RM II. 562.

ștampilelor de proprietate amintim: „Országos Széchényi Könyvtár Atengedett fölös példány” (foaia de gardă 1^v), „Magyar Tudományós Akadémia Könyvtára” (f. 49^v, 199^v). Aceștora li se adaugă și cotele sub care s-a regăsit volumul în timp și trimiterele la pozițiile bibliografiilor maghiare de specialitate și nu numai: „Mov. 742” (forzaț 1, foaia de gardă 1^v), „RMK 1644” (forzaț 1), „RMK. II. 1644” (foaia de gardă 1^v), „Cipar Analecte” (foaia de gardă 1^v), „10/376 – 1955 sz.” (foaia de gardă 1^v), „RM II. 562” (fila albă de la început). De asemenea, se păstrează și un număr însemnat de note manuscrise: „De la P. I. Raț protopresb. Aradului. Semnatu in Aradu 13/1 Maiu [1]857. Petru Suciū mp. theolog.” (forza' 1), „Nicolae Costa invet. in Arad” (forzaț 1), „Ciucia Petru inv. Ineu 1876 29 Iunie” (forzaț 1), „Pescariu Floria inv. Ineu 1876 29 Iunie” (forzaț 1), „A lui Petru Suciū mp. theologu [1]857 maiu 17/5” (forzaț 1), „Nu se face osfeștanie” (foaia de gardă 1^r), „Gyulafehérvár 1689. Popa Ioan din Vinc” (foaia de gardă 1^v), „Această s[fân]tă ca[r]te Molit[ă]vnic cu mila lui Du[mne]zeu [...]”²¹ și cu puterea Duhului sv[ân]t s-au milostivit boerul și [...] Oravița de-au luat această sv[ân]tă carte în sv[în]ta aceasta biserica în satu în Oravița ca să fie de pomană și să nu aibă nimini putere și voe să o scoată afară de sv[ân]ta biserica aceasta care scrie mana inu [...] de [...] Hri[s]tos [...] și s-a datu [?] [...] bani gata zloți 6 [?] [...]” (f. 50^r-89^v), „Cartea aceasta este a lui Nicolae Costa mp. cantor [...] diacon din Arad [1]860” (f. 121^v), „Nicolae Costa Docentis et Diachon teremonialis Aradini [1]858 prima Aprilis pro eterna memoria” (f. 148^r), „Popa Ioann din Vinți” (f. 199^r). Prin intermediul însemnărilor aflăm că atât *Molităvnicul*, cât și cel de-al doilea exemplar al *Noului Testament*, păstrate la Biblioteca Academiei de Științe a Ungariei, se aflau la Arad în anul 1857, fiind citite de teologul Petru Suciū. Dacă ne raportăm la nota manuscrisă de pe filele *Noului Testament*, constatăm că există posibilitatea ca ambele cărți să fi făcut parte din biblioteca personală a teologului Petru Suciū, cel puțin *Noul Testament* fiind moștenit chiar de la tatăl său.

Deși puține ca număr, cărțile românești vechi din secolul al XVII-lea, păstrate la Biblioteca Academiei de Științe a Ungariei, sunt importante, aducând informații noi raportate la circulația cărții românești vechi, realitățile economice și culturale din perioade istorice trecute, dar și la prezența acestora în colecțiile din afara granițelor României. Notele manuscrise, în mare parte inedite, contribuie la cunoașterea unor persoane sau comunități care au avut în proprietate volumele amintite, sau a unor biblioteci particulare, așa cum este cazul celei de la Arad – a lui Petru Suciū – și cunoscuta bibliotecă/colecție a lui Iuliu/Gyula Teodorescu/Todoreszku. De asemenea, prezența celor patru tipărituri în biblioteca din Budapeșta confirmă importanța centrului

²¹ Textul a fost mutilat la relegarea volumului.

Tipărituri bălgrădene din secolul al XVII-lea în Biblioteca Academiei de Științe a Ungariei tipografic de la Alba Iulia în secolul al XVII-lea și însemnătatea produselor sale.

Abrevieri bibliografice

- Akantisz 1922 – Viktor Akantisz, *Dr. Todoreszku Gyula és neje Horváth Aranka régi magyar könyvtára. Az alapító óhajtaása szerint az 1919. évi december hó 4-én kelt okirat által a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának adományozta özv. dr. Todoreszku Gyuláné*, Budapest, 1922.
- Biro 2017 – Doina Hendre Biro, *Le contexte politique et les conditions d'achat de l'ancienne imprimerie des jésuites par Ignace Batthyány, évêque de Transylvanie*, în Claire Madl, István Monok (ed.), *Ex Oriente amicitia. Mélanges offerts a Frédéric Barbier a l'occasion de son 65e anniversaire*, Budapest, 2017, p. 309-326.
- Biro 2019 – Doina Hendre Biro, *Activitatea tipografiei episcopale în documente de arhivă și cărți ale Bibliotecii Batthyaneum. Addenda la istoria fundației episcopului Ignác Batthyány (1741-1798). Pars prima*, în *Apulum. Series Historia & Patrimonium. Supplementum*, LVI, 2019, p. 117-138.
- Biro 2020 – Doina Hendre Biro, *Activitatea tipografiei episcopale în documentele de arhivă și cărțile Bibliotecii Batthyaneum, raportată la proiectele Societății Litteraria Assiduorum. Pars secunda*, în Laura Stanciu (ed.), *Petru Maior și prietenii. Lucrările Simpozionului Național desfășurat la Reghin în perioada 7-8 septembrie 2018*, Cluj-Napoca, 2020, p. 35-52.
- Birlea 1909 – Ion Birlea, *Însemnări din bisericile Maramureșului*, București, 1909.
- Bogdan 2017 – Florin Bogdan, *Tipăritu-s-au în Ardeal, în cetatea Belgradului. 450 de ani de la tipărirea primei cărți la Alba Iulia*, Sibiu, Cluj-Napoca, 2017.
- Bogdan 2023 – Florin Bogdan, *Cărți românești vechi din secolul al XIX-lea în colecțiile Bibliotecii Academiei de Științe a Ungariei*, în *Apulum. Series Historia & Patrimonium*, LX, 2023, p. 175-183.
- BRV I – Ion Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia Românească Veche 1508-1830*, vol. I, București, 1903.
- BRVAC – *Bibliografia Românească Veche*, vol. I, (A-C), Târgoviște, București, 2004.
- Dumitran 2010 – Ana Dumitran, *Moștenirea mitropolitului Simion Ștefan. Comentarii, ipoteze, reevaluări*, în Jan Nicolae (coord.), *Mitropolitul Simion Ștefan. Teolog, cărturar și patriot*, Alba Iulia, 2010, p. 170-328.
- Mârza 1998 – Eva Mârza, *Din istoria tiparului românesc. Tipografia de la Alba Iulia 1577-1702*, Sibiu, 1998.

- Florin Bogdan
- Mărza 2018 – Eva Mărza, *450 de ani de la tipărirea primei cărți la Alba Iulia (1567-2017)*, în Laura Stanciu (coord.), *Alba Iulia. Memoria urbis*, Cluj-Napoca, 2018, p. 122-125.
- Molităvnic* 2009 – *Molităvnic, Bălgrad, 1689*. Ediție îngrijită, studiu introductiv și glosar de Ana Dumitran, Alin-Mihai Gherman și Dumitru Vanca, cu un cuvânt înainte și binecuvântarea Înaltpreasfințitului Andrei, Arhiepiscopul Alba Iuliei, Alba Iulia, 2009.
- Noul Testament* 1988 – *Noul Testament tipărit pentru prima dată în limba română la 1648 de către Simion Ștefan mitropolitul Transilvaniei*, reeditat după 340 de ani din inițiativa și purtarea de grijă a Preasfințitului Emilian episcop al Alba Iuliei, Alba Iulia, 1988.
- Poenaru 1973 – Daniela Poenaru, *Contribuții la Bibliografia Românească Veche*, Târgoviște, 1973.
- Pavel 2021 – Eugen Pavel, *Carte și tipar la Bălgrad (1567-1702)*, Cluj-Napoca, 2021.
- Psaltirea* 2001 – *Psaltirea de la Alba Iulia 1651 tipărită acum 350 de ani sub păstorirea lui Simion Ștefan, Mitropolitul Ardealului, și văzând acum din nou lumina tiparului cu binecuvântarea Înaltpreasfințitului Andrei Arhiepiscop al Alba Iuliei*, Alba Iulia, 2001.
- Râpă-Buicliu 2000 – Dan Râpă-Buicliu, *Bibliografia Românească Veche. Additamenta I (1536-1830)*, Galați, 2000.
- RMK II – Szabó Károly, *Régi magyar könyvtár*, vol. II, Budapesta, 1879.
- RMNy III – *Régi Magyarországi nyomtatványok*, vol. III, Budapesta, 2000.
- Varga 2020 – Bernadett Varga (ed.), *Todoreszku. Egy kivételes könyvtár kincsei – Comorile unei biblioteci unice – Treasures of a Unique Library*, Budapesta, 2020.
- Veress 1931 – Andrei Veress, *Bibliografia română-ungară*, vol. I, București, 1931.